

Er-Râzî ve Hamîdiye 1013 Üzerine Bir İnceleme

RHAZES AND A STUDY ON HAMIDIYE 1013

Dr. Ahmet ACIDUMAN,^a Dr. Berna ARDA^b

^aNöroşirürji Kliniği, S.B. Ankara Etlik İhtisas Hastanesi,

^bDeontoloji AD, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, ANKARA

Özet

İslâm tıbbının en tanınmış yazarlarından birisi, Batılılarca *Rhazes* olarak adlandırılan, Ebu Bekr Muhammed İbn Zekeriyâ er-Râzî (865-925)'dir. İslâm dünyasının ve Orta Çağ'ların en büyük klinisyeni olarak kabul edilir. Râzî Bağdad okulunda tıp eğitimini aldıktan sonra, Rey hastanesinde hekim olmuştur. Ardından, büyük bir hekim ve değerli bir öğretmen olarak ün kazanacağı Bağdad'a gitmiştir. Râzî öldüğünde tıp, felsefe, din, matematik ve astronomi üzerine iki yüzden fazla kitap bırakmıştır. Bunların üç tanesi büyük önem taşır. *El-Hâvî fi't-Tıbb*, *el-Kitâbü't-Tıbbi'l-Mansûrî* ve *Kitâbü'l-Cederî ve'l-Hasbe*. Râzî teorik tıpta Galen'in öğrencisidir, fakat pratik gözlemlerde ve tedavi yaklaşımında kusursuz bir Hipokratisttir. Kimyasal bilgisini tıba uygulaması nedeniyle iyatrokimyacıların bir atası olarak değerlendirilebilir. İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Hamîdiye koleksiyonunda 1013 numara ile kayıtlı bulunan yazma, kütüphane kataloğunda "Râzî'nin tıbbî bir eseri" olarak tanıtılmaktadır. 151 yaprakтан oluşan bu eserin her sayfasında 19 satır vardır. *Hamîdiye 1013*'ün mütercimi, müstensihî ve istinsah tarihi bilinmemektedir. Şeyhülislam Dâmâdzâde Ebul-Hayr Ahmed Efendi (1665-1741)'nin arzuları ile ortaya konmuş ve Sultan I. Mahmud (1696-1754)'a sunulmuştur. Bu makalede, Râzî tanıtıldıktan sonra *Hamîdiye 1013*'ün incelenmesiyle elde edilen bilgiler sunulmuş ve *Hamîdiye 1013*'ün orijini ile ilgili tartışma yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: El-Havi, Hamidiye 1013, Kitâbü'l-Mansuri, Razi, tıp tarihi

Türkiye Klinikleri J Med Ethics 2006, 14:83-91

Abstract

One of the best-known physicians of medieval Islamic medicine is Abu Bakr Muhammad İbn Zakaria (865-925), called as *Rhazes* in the West. He was the foremost clinician of Islamic countries throughout the Middle Ages. After having studied medicine at the school of Baghdad, he became physician to the hospital of Ray. Later he moved to Baghdad, where he acquired the reputation of a great physician and praiseworthy teacher. When Rhazes died, he left behind more than two hundred books on medicine, philosophy, religion, mathematics, and astronomy. Of these books, three are of great importance regarding the medical knowledge: *Liber Continens*, *Liber Medicinalis ad Almansorem*, and *Liber de Pestilentia*. In medicine; theoretically Rhazes was a pupil of Galen; however, in practice and therapeutically approach he sternly followed Hippocratic ecol. He applied his intense chemical knowledge to the medicine; thus, he may be considered as the founder of iatro-chemistry. A manuscript, which is registered to Hamidiye collection under the number 1013 in Istanbul Suleymaniye Manuscripts Library, is presented as "a medical work of Rhazes" in the library catalog. This work comprises 151 folios and every folio contains 19 lines. Translator, copier and copy date of *Hamidiye 1013* are not known. It was discovered during the Ottoman era and translated by the request of Shaik al-Islam Ebul-Hayr Ahmed Efendi (1665-1741), who presented the work to Sultan Mahmud I (1696-1754). In this article Rhazes is re-introduced and his work *Hamidiye 1013* is presented with the discussion of the origin of *Hamidiye 1013*.

Key Words: Hamidiye 1013, History of Medicine, Liber Continens, Liber Medicinalis ad Almansorem, Rhazes

İslâm tıbbının en görkemlisi olan ve Altın Çağ'den ikinci döneminin (900-1100) en tanınmış yazarı, tüm dünyada hekimlerce eserleri yüzyıllar boyunca çalışılmış ve itiraz kabul etmez bir otorite olarak kendisinden

alıntılar yapılmış, Batılılarca *Rhazes* olarak adlandırılan Ebu Bekr Muhammed İbn Zekeriyâ er-Râzî (865-925)'dir.^{1,2} İslâm dünyasının ve Orta Çağ'ların en büyük klinisyenidir.³ Kendisine, hak ettiği şekilde, zamanının pratisyen hekimlerinin şefi olarak itibar edilmiştir. Râzî Bağdad okulunda tıp eğitimi aldıktan sonra, Tahran yakınlarında, doğduğu ülke İran'ın bir bölümü olan Taberistan'daki Rey hastanesinde hekim olmuştur. Ardından, büyük bir hekim ve değerli bir öğretmen olarak ün kazanacağı Bağdat'a gitmiştir.^{1,2}

Râzî hakkında yazan ilk kişi İbnü'n-Nedim'dir. M.S. 947'de derlediği *el-Fihrist* adlı eserinde sıra gözetmeksiz, Râzî'nin eserlerinin geniş bir bibliyografyasını vermiş-

Geliş Tarihi/Received: 01.05.2006 **Kabul Tarihi/Accepted:** 13.06.2006

Bu yazı IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi (24-27 Mayıs 2006-Kayseri)'nde sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

Yazışma Adresi/Correspondence: Dr. Ahmet ACIDUMAN
S.B. Ankara Etlik İhtisas Hastanesi
Nöroşirürji Kliniği, ANKARA
ahmetaciduman@yahoo.com

Copyright © 2006 by Türkiye Klinikleri

tir. Râzî 27 Ağustos 865'de (1 Şaban 251 H) Rey'de doğmuştur ve aynı yerde 26 Ekim 925'de (5 Şaban 313 H) ölmüştür.⁴

Râzî öldüğünde tıp, felsefe, din, matematik ve astronomi üzerine iki yüzden fazla kitap bırakmıştır. Bunların içinde üç tanesi büyük önem taşır. Birincisi bir çeşit pratik tıp ve tedavi ansiklopedisi olan *el-Hâvî fi't-Tıbb*'dir. Batı literatüründe *Liber Continens* başlığı ile bilinir.² *El-Hâvî fi't-Tıbb* Yunan, Süryani, Arap, Fars ve Hindu yazarlardan özetlenmiş pek çok konuyu ve ayrıca Râzî'nin kendi gözlemlerini kapsayan devasa bir tıp ansiklopedisidir.^{3,4} Önceki yazarlardan alıntı yaptıktan sonra, çoğunlukla *benimki* ya da *benim kendi* (İ) başlığı altında, kendi deneyim ve düşüncelerini açıkladığı özel bir bölüm ekler [Ek-1]. Meyerhof bu nedenle *el-Hâvî*'yi, bir yandan, sıklıkla bir plan bütünlüğü ve sonu olmayan muazzam ve hazmedilemez bir literatür kitlesi olarak tanımlarken, öte yandan da, eserleri yalnızca kısmen bilinen ya da tamamen unutulmuş yüzlerce yazardan yapılmış alıntılarının paha biçilmez bir kaydı olduğunu belirtmektedir.⁴ *El-Hâvî fi't-Tıbb* Anjou hanedanından Kral Charles için Antakya'lı Farac İbn Sâlim (Farragut) tarafından Latinceye tercüme edilmiştir ve 1279 yılında tamamlanmıştır.¹ Bu eser, *Liber dictus Elhavi*, Kuzey İtalya'da Brescia'da 1486 yılında basılmıştır.^{3,4} 1501'den önce basılmış en büyük ve en ağır tıp kitabıdır.⁵ *El-Hâvî*'nin batıda pek çok kez yapılan tercüme ve baskılarına karşın, İslâm dünyasındaki ilk ciddi yayını 1955-1963 yılları arasında on altı cilt olarak Haydarabad'da yapılmıştır.⁶ Eserin dünyanın çeşitli kütüphanelerinde olduğu gibi, ülkemizin bazı kütüphanelerinde de yazma nüshaları (*Nuruosmâniye 3501; Topkapı Sarayı, III. Ahmet 1949, 2125; Süleymaniye 850; Şehid Ali Paşa 2081; Hekimoğlu 570*) bulunmaktadır.⁶

İkincisi ise *el-Kitâbu't-Tıbbi'l-Mansûrî*, Latince ismiyle *Liber medicinalis ad Almansorem*'dir. Horasan Valisi el-Mansur İbn İshak'a adanmıştır. *Kitâbü'l-Mansûrî (Liber Almansorem)* büyük ölçüde Yunan tıbbını temel almış daha küçük bir derlemedir. Çok önemli tıbbi konular üzerine on makale içerir. Bu makalelerden not etmeye değer olanlar, genel cerrahi üzerine olan yedincisi ve bütün hastalıkların tedavisi üzerine olan ve Latince *Nonus Almansoris* olarak isimlendirilen dokuzuncusudur.^{2,3} İlk kez Milano'da 1481 yılında yayınlanmıştır. *Kitâbü'l-Mansûrî'nin de ülkemiz kütüphanelerinde yazma nüshaları (Ayasofya 3751; Feyzullah Efendi 1327; Selimağa 88)* vardır.⁶

Râzî'nin en önemli kitabı, *Kitâbu'l-Cederî ve'l-Hasbe* isimli, dünyada çiçek ve kızamık hastalığı hakkında yazılmış olan ilk eserdir.⁷ Latince *Liber de Pestilentia* olarak isimlendirilmiştir.² Pek çok eseri Latinceye çevrilen Râzî'nin özellikle çiçek ve kızamık üzerine adlı bu çalışması onun hem mükemmel bir gözlemci, hem de Yunan, Süryani ve erken dönem Arap tıbbının eleştirel bir derleyi-

cisi olarak ünlenmesine neden olmuştur.⁴ Bu konuda Neuburger "çiçek üzerine yazılmış en eski monografi olarak, bu eser epidemiyoloji tarihçesinde çok önemli bir yer taşır ve Râzî'nin hemen bütün dogmatik önyargılardan bağımsız ve Hipokrat'ın ayak izlerini takip eden ne kadar dikkatli bir hekim olduğunu gösterir" demektedir.⁴ Önce Latince'ye ve sonra İngilizce de içinde olmak üzere çeşitli dillere çevrilmiş ve 1498 ile 1866 arasında kırk kez basılmıştır.¹

Râzî, teorik tıpta Galen'in öğrencisidir, fakat pratik gözlemlerde ve tedavi yaklaşımında kusursuz bir Hipokratisttir. Ünlü bir simyager olarak, çoğunlukla hazırladığı ve kendisinden öncekilerin bilmediği yeni kimyasal ilaçlarla tedaviler denemiştir.⁴ Kimyasal bilgisini tıbbi uygulaması nedeniyle, iyatrokimyacıların bir atası olarak değerlendirilebilir.³

Râzî "concuSSION-sarsıntı-sadme" kavramını ortaya koyan ve hastaların sonuçları hemen daima ölümcül olsa da, kafatasının penetran yaralanmaları için cerrahiye savunan ilk hekimlerden birisidir. Sütür materyali olarak hayvan bağırsağını kullanıma sunmuş, ayrıca spina bifidanın en erken tanımlarını sağlamıştır.⁸ Lakrimal fistül için bir operasyon tanımlayan Râzî, oftalmik sinirin anterior dalının yaralanmalarının üzerinde durmuştur. Siyatiği ve spinal eğrilikleri tedavi etmiş, mesane kateterleri hakkında da pek çok ayrıntılı bilgi sağlamıştır. Gonore ve mesane hastalıkları hakkında bir uzman olan Râzî, üretral enjeksiyonları kalıcı olarak kullanan ilk kişidir.⁵

Râzî'nin meclisinde yardımcıları ve öğrencileri bulunurdu. Bir başvuru olduğunda önce asistan konumundaki öğrencileri cevap verirdi. Eğer bunlar cevaplamaktan aciz kalırlarsa, yardımcıları ya da bizzat Râzî cevap verirdi. Râzî iyi huylu ve hastalarına karşı çok merhametli bir insandı. Hastaya çok ilaç vermeye taraftar değildi. Sürekli okur, önemli eserleri getirtir, bunları izler ve çok yazardı. Hastaların hallerinden çok iyi anlardı. Teşhisi güç pek çok hastalıkları teşhis etmiş ve bunlara pek çok ilaçlar bulmuştu.⁹

Nevsâl-ı Âfiyet'ten yaptığımız aşağıdaki alıntı, Râzî'nin tıp bilimine ve bu bilimin temel taşlarından birisi olan anatomi bilgisine, özellikle cerrahi alanda, ne kadar önem verdiğini göstermesi açısından çok anlamlıdır:

"Müverrih-i şehîr Ebû'l-Ferec'in Râzî hakkındaki rivâyeti ne kadar ibret-i âmidir: 'Tabîb Ebû Bekr Râzî ahır ömründe a'mâ oldu. Gözlerine bakdırmak üzre bir kehhal çağırtdı, kehhal gözlerini dikkatlice muayene itdikden sonra sebeb-i 'amâyı keşf itdiğini ve bir ameliye-i cerrâhiye icrâsına lüzûm göründüğünü ve bu ameliyâtı kehhal mahâretle yapacağını söyledi. Râzî kehhale ancak gözün tabakât-ı teşrihiyesini sayabildiği takdirde ameliyata râzî olabileceğini söyledi. Khehal ise gözün teşrihine dâir pek az bir şey bildi-

ğinden irâd edilen suâle cevâb virmekten âciz kalınca Ebû Bekr Râzî: daha gözün taşlât-ı teşrihiyesini bil-meyen bir adam gözlerimi nasıl açabilir? Zâten dün-yayı uzun bir müddet gördüm, artık görmekten de bıkdım bilâ hüznün ve keder bu görmemezliğe kanâat idebilirim didi'.¹⁰

Hamîdiye 1013

İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Hamîdiye koleksiyonunda 1013 numara ile kayıtlı bulunan yazma, kütüphane kataloğunda şöyle tanımlanmaktadır: “Râzî'nin tıbbî bir eseri. Türkçe nesih, 151 yaprak, 19 satır. Başlık tezhibli, sayfalar yaldız cetveli, miklebli, dövme ve yaldız salbek şemseli, yaldız zencirekli, vişneçürüğü ren-ginde meşin ciltli.” Yazmanın ilk sayfasında da yazıldığı gibi 151 varaktan oluşan bu eserin her sayfasında 19 satır vardır.¹¹ Yazmanın birinci sayfasında yazılan ibarenin anlamı şudur:

“Sultanların en muttakisi, alemlerin kalplerinin şifa ve-silesi, sultan oğlu sultan, Sultan Ahmed Han oğlu Sultan Abdülhamid Han Vakfı ‘geçen zaman onun yönetiminde aldığı kararların ne kadar isabetli olduğunu göstermektedir.’ Ben, Devleti’ne duacı Haremeyn Evkafı Müfettişi Seyis Ali Beh-çet.”¹¹

Otuz bir bölümden oluşan bu yazmanın bölüm numaraları, eserde kırmızı ile yazılmış olmakla birlikte, burada daha koyu yazılmıştır. Bölüm numaraları ve konu başlıkları şunlardır:

fihrisü'l-kitâb ma'lûm ola ki bu kitâb otuz bir kısma taksîm olunmuşdur **el-evvel** fî's-sudâ' ve's-şakîka **es-sânî** fî'd-devvâr ve tes'adü'l-buhârât ile'd-dimâğ **es-sâlis** fî's-sar' **er-râbî** fî'l-mâlihûlyâ ve envâu'l-cünûn.¹² **el-hâmis** fî'l-fâlic ve'l-hadr ve'l-istirhâ ve bâkî emrâzi' d-dimâğ ve'l-asab **es-sâdis** fî'r-remed ve bâkî evcâu'l-ayn **es-sâbi'** fî emrâzi'l-üzn ve evcâ'hâ **es-sâmin** fî emrâzi'l enf **et-tâsi'** fî'n-nezle ve'z-zükâm **el-aşir** fî emrâzi'l-esnân ve evcâ'hâ **el-hâdî aşr** fî evcâi'l-halk ve'l-hancere ve'l-merî ve'l-lisân ve's-şefe ve'l-hanek ve'l-lühât ve'l-levzeteyn **es-sânî aşer** fî evcâi'l-mi'de ve'l-kay **es-sâlis aşer** fî's-şuse ve's-suâl ve dîkû'n-nefes ve bâkî emrâzü'r-rîe ve's-sadr **er-râbî' a-şer** fî evcâi'l-mefâsil ve'l-hâsıra ve'l-yedeyn ve'r-ricleyn ve'n-nikris **el-hâmis aşer** fî'r-riyâh ve'l-kulunc ve'n-nefhate ve yubusü't-tabîa **es-sâdis aşer** fî emrâzü'l-kalb **es-sâbi' aşer** fî evcâi'l-kebed **es-sâmin aşer** fî'l-istiskâ' **et-tâsi' aşer** fî'l-yerekân **el-eşrûn** fî evcâi't-tuhâl **el-hâdî ve'l-eşrûn** fî evcâi'l-kile ve'l-mesâne ve'l-bâh **es-sânî ve'l-eşrûn** fî evcâi'l-hassâ ve'l-mezâkîr **es-sâlis ve'l-eşrûn** fî evcâi'r-rahim **er-râbî' ve'l-eşrûn** fî emrâzi'l-mak'ad **el-hâmis ve'l-eşrûn** fî'l-ishâl ve's-sahc ve'z-zehîr ve's-seyelânü'd-demm **es-sâdis ve'l-eşrûn** fî'l-evrâm ve's-subûr ve'l-cereb ve'l-hikke ve's-sâire¹³ **es-sâbi'-i ve'l-eşrûn** fî'l-

humeyyât ve'l-inkisâr ve'n-nakl ve'l-kaş'arîre ve'l-harâret **es-sâmin ve'l-eşrûn** fî 'l-beras ve'l-behek ve'l-feza' ve's-sal' ve'l-kavanabî **ve't-tâsi' ve'l-eşrûn** fî'd-darbe ve's-sakta ve'l-vukû' mine'd-devvâb **es-selasûn** fî'l-emrâzi'l-müferriketü'l-nâdiretü'l-vukû' ve'l-cederî ve'l-hasbe **el-hâdî-i ve's-selasûn** fimâ yete'allaku bi'l-karâbâdîn min imlâ-i Muhammed bin Zekeriyâ er-Râzî.¹⁴

Hamîdiye 1013'ün mütercimi, müstensihî ve istinsah tarihi bilinmemektedir. Yazmanın giriş bölümü incelendiğinde şu bulgulara ulaşılmıştır:

1. Bu eser, usta hekim Râzî'nin önde gelen bazı tedavileri ve tedbirlerinin yazmalarının öğrencileri tarafından toplanıp, daha sonra diğer tıp kitapları gibi sayfalarının yazılması ile oluşturulmuştur.¹⁵

2. Nadir bulunan bu kitap, ülkede genele yararlı olması için dönemin konuşulan dili Türkçeye çevrilmiştir (16).

3. Şeyhülislâm Ebu'l-Hayr Ahmed el-Enam'ın arzuları ile ortaya konmuştur.¹⁶ Şeyhülislâm Dâmâdzâde Ebul-Hayr Ahmed Efendi (1665-1741) 1732-1733 tarihleri arasında Şeyhülislâmlık görevinde bulunduğu¹⁷⁻¹⁹ yazma bu döneme ya da bir başka deyişle 18. yüzyıla tarihlendirilebilir.

4. Sultan Mehmed Han oğlu sultan Mustafa Han oğlu sultan Mahmud Han (1696-1754)'a sunulmuştur.¹²

Hamîdiye 1013'ün incelenmesi sonucu yazmanın tamamının klinik gözlemleri verdiği görülmektedir. Konu başlıklarının altında hasta temelinde vaka ortaya konmakta, hastanın cinsiyeti, yaşı ve şikâyeti verilmekte ve buna göre üstâdın tedavi önerileri sunulmaktadır.

Yazmanın derkenar bölümlerinde günümüzdekine benzer bir “dipnot” anlayışı ile okuyucuya bilgi vermek amacı güdülen metin içerisinde bazı kavramlar kırmızı rakamlarla numaralandırılmış ve derkenarda açıklamalara gidilmiştir. Bunlar yapılırken iki isim göze çarpmıştır. Bir açıklamada Hacı Paşa'nın *Şifa*'sına bir gönderme yapılmış, bir başkasında ise Semerkandî'ye atıfta bulunulmuştur:

esfid-i bâc Hacı Paşa merhûm *Şifâ*sında şor-ı bâc ve mesluka dahî dirler deyu tahrîr ider su ile et gereği gibi tabh olunub etin kuvveti kemâ-yenbagî suya çıkmış ola ol suya esfid-i bâc dirler kerkese sâdece olsun ve kerkese anda birinc emsâli hubûbat-ı me'küle tabh olunmuş olsun.²⁰

Semerkandî dirki sa'ût ol devâlara dirlerki dâhil-i enfedamladılar.²¹

Girişte belirtildiği gibi eserin Türkçeye çevrilmesinin yanı sıra, örneği aşağıda yazılan vakada görüldüğü üzere, birçok yerde, kullanılan tıbbî terimlerin de Türkçe karşılıklarının verilmesine gidilmiştir:

bir hâtûn bütün²² bütün baş ağrısı ta'bir olan sudâ'a mübtelâ olub beş gün mütemâdî olmuş idi ve tabiâtı kabz üzre idi ve üstâda arz eylediği hâlde cebhesine ve verâ-ı enfine dahî veca' gelmiş idi üstâd aleyhi'r-rahme nukra-i kafa ki Türkîde ense çukuru dirler ol mevzi'e bir büyücek şişe urdırub vâfirce şurut itirdi ya'nî çizdirdi ve ol mevzi'e zımâd-ı şûse vaz' idüb irtesi koyuca şerbet virmekle tedbîr eyledi.²³

Günümüz tıp terminolojisinde de kullandığımız “diyabetes” ve “ileus” kavramlarının geçtiği vakalar ile karşılaşmıştır:

bir hâtûnün gözlerine zulmet ârız olub açlığı hâlde ziyâde olur idi kârüresi beyâz ve rakîk idi susuz²⁴ susuzluğu ziyâde ve bevlî çok gelür idi üstâd buyurdılarki bu kimse de diyabites ya'nî dolab dinmekle ma'rûf olan illet vardır imdî kurs-ı diyabites ve arpa suyuna müdâvemet eyleyüb sirke ve gül yağı ve gül suyu ile başını tebrîd eylesün²⁵

bir hâtûnün cümle-i azâsında ve el parmaklarının etrâfında veca' olub mecrâ buldın bir soğuk su akardı üstâd²⁶ üstâd baldırlarına şişe urılıb sabr nukû'î isti'mâli emr itdikde ol hâtûn ziyâde ataşım vardır ve idrârım dahî ziyâdedir didi kârüresine nazar olındıkda diyabites ashâbı kârüresine müşâbih görindi pes üstâd illetin diyabites olmasına hüküm idüb baldırlarına şişe urmakdan men' ve arpa suyuna müdâvemet ve başını ıscak suya ta'lik ve nukû'ü's-sabr isti'mâli sipâriş eyledi.²⁷

bir kimsede selesü'l-bevl olub kârüresi tebennî ve ataşı şedîd ve ağzı yubûset üzre idi üstâd ana diyabitesdir deyüb mâ'ü's-şâ'ir ve rub' misli mâ'ü'r-rümmânü'l-mürri isti'mâline müdâvemet emr idüb gıdâsını summâkiyye sipâriş eyledi.²⁸

bir kimseye ilâvus ârız olub mukaddemen bir dahî ârız olub def' olmuş imiş üstâd ana evvelâ şiyâfât-ı hâreye mürâcaat it fâide ider ise fe bihâ fâide itmedüğü sûrette tuz ve bevrak izâfe olunmuş hakn-ı hâdde ile ihtikân it deyu emr eyledi ba'dehu gıdâ'iyetlü şey'ler ile a'âlî-i mi'deye takviyet sipâriş idüb cuvâriş-i sefercel-i kebîr isti'mâli ve sefercel muzagı ta'yîn eyledi ta kî em'âda mi'deye munsabb olan mâdde-i mü'zîye mi'de kabul eylemeye ba'dehu didilerki husyelerinde şiş²⁹ şiş vardır üstâd buyurdılarki illetin mâddesi kesîre olmağla fazlası ol mevzi'e munsabb olmuşdır.³⁰

Râzî'nin Calinos'u (Bergamalı Galen, 129-200) iki kez ve Rufus'u (Efesli Rufus, M.S. 98-117) bir kez andığı görülmektedir. Üstâd bu vakaların ilkinde Galen'in öne sürdüğü bir düşünceye karşı çıkmakta, ikincisinde ise Galen'in kitabında olmayan bir ilaçla yaptığı ve yararlı bulduğu bir tedaviyi anmaktadır. Başka bir vakada ise Rufus'un kitabında gördüğü, defalarca denediği ve yararlı bulduğu bir tedaviyi bir hastaya önermektedir:

bir sabîyenin sol fahzında verem-i hârr var idi üstâd buyurdılarki eğer veca' müştedd olub veremin hasrına meybinden havf olunur ise fâsd olmsun ve buyurdılarki eğerce Calinus sübyân için fasda mesâg göstermedi lakin bu fakîr bir küçük cârîm-i şûseye mübtelâ olub fâsd eyledim ve sinninin tahammüli mikdâr kan ihrâc eyledim illetinden halâs oldı imdî madde bir uzvda ihtibâs ile müte'affin olub uzv-ı mezbûr kat' olunmağa muhtâc olmakdan ise sinne bakılmayub fâsd itmek evlâ ve elyak olur ba'dehu ol sabîyenin fahzında olan şiş mevzi'ni güllâb ve kadr-ı kalîl sirke ile tebrîd emr idüb gıdâsını arpa suyu ile mâ'ü'r-rümmân ve selîk-i ades sipâriş eyledi.³¹

bir yiğit benden bilâ irâde bir rih hurûc ider deyu şikâyet idüb üstâd ana halka-i mak'adın duhn-ı kust ile tedhîn emr itmiş idi ol kimse on günden sonra gelüb didiki bu devâdan fâide-i azîme hâsıl oldı üstâd bu husûsî kütüb-ı Calinusda görmedim kendü istinbâtımdır deyüb ol kimse didiki sana bür'ü tâm gelince ıtrifil ve senceryâya müdâvemet lâzımdır.³²

bir sabînin kârüresin getirüb didilerki hurûc-ı bevlî usret üzeredir kârûre sevâda mâil idi üstâd bu kârûre hasâta edell delîldir nitekim kitâb-ı Rufusda görüb³³ görüb mirâren tecrübe eyledim deyüb bundukatü'l-buzûr² isti'mâl emr eyledi.³⁴

Bir hastanın tedavisi anlatılırken, *Kitâbü'l-Mansurî*'ye yahud *Akrabâdîne* bakın diye Râzî'nin diğer kitaplarına bir gönderme yapılmıştır:

bir kimsenin başında karhalar olub üstâd anın tedbîrini Ebu'l-Hasan el-İsfahânîye havâle idüb tahrîr eylediki evvelâ sağ koldan bed' idüb üç fâsd itdikden sonra helîle matbûhından bir şerbet vir ba'dehu başına nûre urub eş'âr ve evsâh ve celûd-ı rediyyeden tathîr ve tanzîf it ba'dehu hacâme emr itki başını kulakdan kulâğa varınca şedd-i şedîd ile bağlasun ve urûk-ı dikâkdan zâhir olanları şurt itsin tâ ki vâfirce kan akar lakin bu esnâda³⁵ bu esnâda ıscak su ve bir mikdâr penbe hâzır olaki çıkan kan anıyla tathîr ve izâle olma tâki muhtebes olub münkat'a olmaya vaktâki kan tathîr ve izâle olma kitâb-ı Mansûrîde yâhûd akrabâdînde tahrîr olunan kursü'l-sa'afeyi tilâ it kezalik remâd-ı haşebü'l-kürüm ve remâdü'l-kasab ahz idüb sirke ve gül yağı ile tilâ it gıdâsın hâmezâta ve at'ime-i latîfeye hasr idüb mâlîh ve hulv ve harîkden himye itsin.³⁶

Günümüzde nöroşirürjiyi ilgilendiren rahatsızlıklar olarak nitelendirebileceğimiz bazı vakalar da *Hamîdiye 1013*'de yer almaktadır. Bu vakalardan ilki bir periferik sinir yaralanmasını göstermektedir. Kan alınması sonrası elde ortaya çıkan bir olası felç durumunu açıklamaktadır:

bir hâtûnün bir eline istihâ ârız olmuş kendü zu'mınca bu illet ol senede altı def'a kan aldırıldığından olmuş ola üstâd buyurdılarki bu illet ziyâde kan ihrâcından değil-

dir³⁷ belki nişterin ucı sinire dokunmadandır ol elde tekrâr fâsd itdirmegi emr eyledi zîrâ üstâd dirler idi ki uzvda kan ziyâde oldıkca hader ziyâde olur üstâd didilerki vâlf-i Horasânın sağ tarafı meflûc idi bu tarîkiyle ilâc eyledim ki evvelâ incîri şarâb-ı asel ile kaydub virdim ve tabiatı kabz üzre idi ve kuvvetinde müsâ'ide var idi tırbîd ve kışmışden bi'd-def'âten isti'mâl itdirdim ba'dehu duhn-ı kustı ardıc yemişi ile tabh idüb tîlâ eyledim ve şarâb-ı sırfı men' idüb mâ-i keşir ile memzûc şarâb ismarladım üstâda didimki şarâb-ı memzûc felc ve ra'se ve fesâd-ı a'sâba muzırr değil midir buyurdılarki muzırr olan şarâb-ı sırfdır şarâb-ı memzûc değildir zîrâ asabın harâretten hâl olan hâlini tagyîr için şarâb-ı sırf asabda sâkin olur.³⁸

Bir diğerk vaka nöroşirürji pratiğinde sık olarak karşılaşılan bir servikal disk hernisi vakasının sunumu olarak değerlendirilmiştir:

bir kimsenin omuzına bir za'f gelüb parmaklarına bir harâret münhadır olur idi ve gâhî böcek yürür gibi bir hâlet hiss ider idi üstâd taraf-ı hilâfdan fâsd ile emr idüb kar ile soğımış gül suyu ve sirke ile me'ûf olan omuzı tebrîd olunub gicelerde gül yağı tîlâ olındıktan sonra üzerine meshûk-ı mersîn zerûr olunmak sipâriş eyledi mersîn zerûr olunmak asaba salâbet içündür.³⁹

Böbrek ve mesane hastalıklarının ele alındığı bölümde, hastanın idrar tutamaması nedeniyle bu bölümde değerlendirildiği düşünülen bir vaka sunulmaktadır. Yüksekten düşme sonrası paraparezi ya da parapleji ile birlikte ortaya çıkan idrar inkontinasi büyük ölçüde bir spinal travmaya bağlıdır. Râzî'nin "şişme" olarak değerlendirdiği bu durum, bir medulla spinalis travmasını belki de "ödem"ini işaret etmektedir. Fakat vakanın prognozu konusunda bir bilgi olmadığı için daha net bir yorum yapılamamaktadır:

bir hâtûn bir kuyuya düşüb ayaklarına istirhâ gelmiş ve bevlini tutamaz olmuş üstâd berâz bilâ irâdet hurûc ider mi deyu suâl itdikde hurûc itmez deyu cevâb eylediler pes üstâd bir hukne-i müşhile ve mâ'ü'l-buzûr ve asel-i⁴⁰ hıyâr-ı şenber ve bâdem yağı isti'mâli emr idüb ba'dehu zann iderimki bunda verem vardır deyüb otuz dirhem benefşe şerbeti ve on dirhem hıyâr-ı şenber bir mikdâr bâdem yağı ile isti'mâl olına ve müte'ellim olan mevzi'e fâtiren duhn-ı hîrî tîlâ olma⁴¹

Nöroşirürji ile ilgili üçüncü vakamız irku'n-nesâ ya da siyatik dediğimiz ve etiolojisinde büyük olasılıkla bir lomber disk hernisi olan vakadır. *Hamîdiye 1013*'de irku'n-nesâ eklem hastalıkları konusu içerisinde sunulmuştur. Tedavisinde Râzî'nin önerisi siyatik damarından kan alınması yönündedir. Bu konuda Batı literatüründe Râzî'nin siyatik tedavisinde kan alarak binin üzerinde hastayı iyileştirmede başarılı olduğu yönünde kayıtlar bulunmaktadır.^{42,43} Buna karşılık *Hamîdiye 1013*'de yalnızca bir vaka sunumu ile yetinilmiştir:

bir kimseye irku'n-nesâ âriz olub kârûresi kırmızı ve galîz idi üstâd basilikden ba'dehu irku'n-nesâdan fâsd ile emr idüb⁴⁴ idüb gıdâsın hall ü zeyt sipâriş eyledi⁴⁵

Nöroşirürjiyi ilgilendiren en önemli konulardan birisi olan kafa travmaları ile ilgili olarak düşme sonrası bilinç kaybı olan ve başında darbeye bağlı şişlik ortaya çıkan bir vaka ele alınmış, hastanın tedavisi için sağ bazilik venden "kan alınması" ve başın şişliğine "soğuk uygulama" yapılması önerilmiştir. Hastada gelişecek kabızlık için yumuşatıcı lavman önerisi, ıkmımayı azaltacak ve kafa içi basıncının artmasını engelleyici bir önlem olarak görünmektedir:

bir kimse atdan düşüb depesi darb ile yere dokunub müteverrim ve kendü medhûş gibi ölmüş idi üstâd ana sağ basilikden fâsd itdirüb bir bez parçasını sirke ve gül suyu ve gül yağına batırub başına vaz' itmeği emr idüb ve sarsâm-ı sakîl zuhûrından ictinâben gıdâsına mâü's-şa'îr ve hall-i zeyt-i hâmızadan mâ-ada at'imeden ihtirâz tenbih eyledi kezalik şiş ziyâde oldukça tebrîdi ziyâde itmek ve gâh gâh sevîk-i şa'îr ahz olunub bad'e't-tabh bir bezden sıkıub usâre-i sâfiyyesin şeker ile icmek emr idüb batnına ihtibâs geldikde hukne-i leyyîne ile ihtikân sipâriş eyledi.⁴⁶

Nörolojik hastalıklarla ilgili olan bazı ilginç vakalarla da karşılaşmıştır. Vaka nörolojik olmakla birlikte, Râzî ya da Hamîdiye 1013'ü derleyen yazar, ilk vakayı dil hastalıkları konusu içerisinde ele almıştır. Büyük olasılıkla bir serebrovasküler atak sonrası mikst afazi gelişmiş bir hastadır:

sinn-i şeyhûhatda bir kimse getürdiler lisânı mu'takıl olmuş ya'nî bir söz söylemez ve kendüye söylenen sözleri fehm itmez üstâd bu illet sekteye karîbdır deyüb buyurdılarki başını tıraş idüb hardal yakusu ursınlar ta ki başını kabarda ve mu'attısân ile agsırdalar ve hardal ilhâk olunmuş sekencebîn ile gargara ideler ve habb-ı fâlic ve ma'cûn-ı fâlic isti'mâl itdüreler.⁴⁷

Bir başka vaka ise konuşma bozukluğu olan ve içtiği suyun burnundan gelmesiyle tanımlanan on yaşında bir kız çocuğudur. Bu vaka da büyük olasılıkla alt kranial sinirlerin tutulduğu bir hastalık söz konusudur. N. Vagus (X. Kranial sinir)'un iki taraflı felçlerinde damak hareketsiz kalır ve fonasyon sırasında yukarı kalkmaz. Ses nazal nitelik alır, yutmada güçlük olur, sıvılar burundan geri gelir ve öksürüğe neden olur. Larinksin motor fonksiyonlarının etkilenmesi ile boğuk ve kısık ses bir ortaya çıkar, dizartri de ortaya çıkan bulgularındandır:

on bir yaşında bir sabîye getürüb didilerki lisânında ağırlık vardır söyledikde fâ' fâ' gibi söyler taâm ve su boğazından geçer lakin su içtikde nefesine bir tarlık âriz olub içdüğü su burnundan akar üstâd buyurdılarki bu illet sibâyanda nâdiren vâki' olur ve bu illete ilâcın te'siri olmaz lakin ancak yirmi gün kadar mütemâdi olub⁴⁷ zâil ola gelmişdir zîrâ bir veremdir ki dimâğdan

nüzûl ider bu nüzûldan inhilâlû'l-fekketyn dahî gelür ana dahî ilâc olmaz meğer ki mucîr dört parmağını alîlin ağzına sokub ve çeneyi aşığı cezb idüb müstevî ide pes üstâd ol sabîyeye her vakt ıscak su tecerru' ve gar-gara itdirin deyu emr eyledi.⁴⁸

Nöroloji polikliniklerinde en sık karşılaşılan şikâyet olan baş ağrısı ile gelen bir hastanın şikâyetinin sebebi aslında büyük olasılıkla sinüzittir:

bir hâtûn sudâdan ve burnından midde seyelânından şikâyet eyledi üstâd ana nakîû's-sabr isti'mâl eyle didi hâtûn didiki bir def'a isti'mâl itmiş idim zahîr getürdi pes üstâd dahî helîle matbûhi isti'mâl eyle ve her gün başını mâ-i bâbünece ta'lik eyle deyu emr eyledi.⁴⁹

Burunda bulunan yabancı bir cismin çıkarılması ve doğumdan sonra çıkmayan plasentanın dışarı çıkarılması için Râzî aynı yöntemi kullanmaktadır: hastanın burnuna aksirtıcı ilaç verilerek hastanın aksirtılması. Aksırmanın mekanik etkisi ile burundan yabancı cisim çıkarılırken, diğer vakada karın içi basıncının artması ile plasentanın bir bölümünün dışarı çıkması beklenmektedir:

bir sabî getürdiler bir mikdâr penbe yutmak murâd idüb burnında kalmış üstâd anın tedbîrinde ıscak su üzerine başını ta'lik idüb ba'dehu kadr-ı kalîl gül yağı ılıcak burnına damladup tekrâr başını ıscak suya ta'lik eyledi ba'dehu iki habbe kadar kündüseyi burnına idhâl idüb ba'dehu ihrâc eyledi kündüsenin levni ahzar olmuş bir mikdâr alâ hâlihi terk itdikde atsına ya'nî ağırsık gelüb penbe hurûc eyledi.⁵⁰

bir hâtûn veled getirüb meşîmşe [meşîme] hurûc itmemiş üstâd ana kündüs ile 'atse itmeği eğer meşîmşeden şey'-i kalîl hurûc ider ise üzerine ta'lik itmeği ve mürr-i sâfî kursu isti'mâlini emr eyledi.⁵¹

Burun kanamaları çok sık karşılaşılan tıbbî sorunlardan biri olup, sunulan vaka soğuk uygulama yapmanın burun kanamasının sonlandırılması için uygulanmasına bir örnek oluşturmaktadır:

bir kimseye ruâf ârız olub on ay mütemâdî olmuş üstâd anın tedbîrinde kar ile soğudılmış yoğurtdan vâfirce içirüb başını kar ile tebrîd ve cebhesine kar suyu ile ıslanmış bezler vaz' olunması emr idüb gıdâsı hısırmıyeye ve summakiye olmak tenbîh eyledi ve fâsd⁵² ve hacâmetden men' itdi üstâda fâsd ve hacâmetden neçün men' itdinüz didim buyurdılarki ruâfin seyelânı mütemâdî olmagla şerâyîn munbasıt olmuş kan ihrâcî lâzım değildir evvel emrde olaydı fâsd vâcib olurdu.⁵⁰

Geceleri görememe şikâyeti ile gelen bir hastanın tanıtıldığı olgu "tavuk karası" da denilen "gece körlüğü" adlı hastalıktır. Vitamin A eksikliğinde ortaya çıkan bu hastalıkta, Râzî'nin tedavi için hastasına vitamin A'nın temel

kaynaklarından birisi olan karaciğer yemeyi tavsiye etmesi oldukça ilginçtir:

sinn-i şeyhûhatda bir kimsenin gözlerine gışâve ârız olub gicelerde kat'ân görmez idi üstâd buyurdılarki anzin kara ciğeri iki şakk olunub ve dâr-ı fülful meshûk olunub kebâb olına ve ol kebâbdan damlayan suyu gözlerine çeküb kebâbı ekl eyleye ba'dehu şenic-i mezbûr nakl eylediki üç lokma taâm olunca gözlerinden gışâvet⁵³ gışâvet münhal olub zâil oldu üstâd buyurdılarki niçe kerre anzin kara ciğeri bedeline ayının kara ciğerini isti'mâl eyledim ve ma'lûm oluna zıkr eylediğimiz illet beyn-el-etıbbâ aşâ dinmek ile ma'rûfdır Türkîde tavuk karağısı dirler.⁵⁴

Uzun süren öksürük sonrası kan tükürme ile karakterize bir olgu akciğer hastalıkları konusu içerisinde geçen vakalardan biri olup, büyük olasılıkla bir tüberküloz vakasıdır:

bir genc hâtûn beş ay kadar su'âle mübtelâ olub üç gün mukaddem ağzından köpüklü bir kan gelmiş ol kanı dahî bir leğen içinde ihzâr eylediler ak ciğer cirmine müşâbih idi ve sühûlet ile hurûc itmiş idi veca' var mıdır deyu suâl olındıkda sağ yanımdaydı didi üstâd ana kursû'l-haşhâş ve bilâ sukker arpa suyu isti'mâli emr eyledi.⁵⁵

İleri yaşlarda olan bir hastada eforla ortaya çıkan nefes darlığı ve çarpıntı şikâyeti büyük olasılıkla bir koroner kalp hastalığı göstergesi olup, üstâd sorduğu sorularla ayırıcı taniya gitmeye çalışmakta ve bu nefes darlığının akciğer hastalıklarından kaynaklanıp kaynaklanmadığını ayırmaya çalışmaktadır:

sinn-i şeyhûhatda bir kimse gelüb şikâyet eylediki ziyâdece yürüdikde ana buhr ve hafakân-ı fûâd ârız olur imiş üstâd suâl eylediki sadrında balgam müşâhede ider misin yâhûd su'âlin var mıdır bunlar dahî yokdur didi pes üstâd anın tedbîrinde beş dirhem gül-be-şekere nısf dank dev'û'l-misk izâfe olunub mâ'û't-tuffâh ile isti'mâl olunması emr eyledi.⁵⁶

Apse drenajını sağlamak için bir dren yerleştirilmesi anlayışı sunulan örnek vakada görülmektedir:

bir kimsenin sürresinde bir dübeyle münfecir olmuş ve beş gün kadar andan kayh-ı kesîr hurûc itmiş üstâd ana penpeden bir fitile ittihâz olunub şemm' ve zeyte vaz' olunmak ve bu fitile her gün tecdid olunmak ve her sabah ıscak su ile beş⁵⁷ beş dirhem gül-be-şeker virilmek emr eyledi.⁵⁸

Bütün bunların sonunda Râzî'nin Hipokrat'ı benimseyişini gösteren önemli bir gösterge "primum non nocere" anlayışı aşağıdaki sözlerinde görülebilmektedir:

ümerâdan birine mağs ârız olub etıbbâsı lu'âb-ı bezr-i katûnâ virmek için ittifâk eylediler üstâd men' idüb buyurdılarki lu'âb-ı bezr-i katûnânın kulunca mazarrat-ı

irâsında şübhe olunmaz mı lâyük ve evlâ olan oldıki virilen devânın fâidesi olmaz ise bâri zararı olma. ⁵⁹

Hamîdiye 1013'ü mütercim Arapça olarak sonlandırmıştır. Sözlerinin anlamı şunlardır:

“Mütercim-i fakîr dedi bu kitabın tercümesi çok yıpranmış bir nüshadan vahhâb olan Allah'ın yardımı ile tamamlandı. Kerem ehli olan kişilerden noksan ve sürçmeler için affımı diliyorum. Cenâb-ı Hak bağışlayıcıdır ve bağışlayanları sever. Hamd ona olsun, salat nebîsi ve tüm âlisi üzerindedir.”⁶⁰

Değerlendirme ve Sonuç

Prof. Dr. Ağırakça'nın *İslam Tıp Tarihi* adlı kitabında *Hamîdiye 1013*'den *Kitabü'l-Mansûri*'nin mütercimi bilinmeyen bir Türkçe çevirisi olarak söz edilmektedir. Bu bilgi için de C. Brockelmann, *GAL*, I, 234; Suppl, I, 419; R. Şeşen, *Fihris*, s.118 referans gösterilmektedir.⁶

Prof. Dr. Kâhya ise “Studies of Rhazes Medical Heritage”⁶¹ adlı makalesinde *el-Hâvî*'nin parsiyel bir Türkçe çevirisinin *Hamîdiye*'de 1013 numara ile bulunduğunu yazmaktadır. Bu bilgi için verilen dipnotta ise şu ifade yer almaktadır: “Kütüphanenin kataloğunda ‘Râzî’ nin Tıbbî eseri’ olarak adlandırılmasına rağmen, manuskriptteki bir kaydın bize gösterdiğine göre bu metin *el-Hâvî*'den alınmıştır ve Arapçadan Türkçeye çevrilmiştir.”⁶¹ Prof. Kâhya makalesinin *el-Hâvî* hakkında bilgi verdiği bölümünde *el-Hâvî*'yi tanıttikten sonra şu önemli bilgiyi vermektedir: “Yukarıda verilen bilgiye ek olarak Râzî bu eserinde [*el-Hâvî*] bize klinik gözlemlerini sunar.” Ayrıca Prof. Kâhya'nın Râzî'nin *Kitabü'l-Mansûri*'yi tanıttığı bölümde “A medical History of Persia and Eastern Caliphate” adlı eseri referans göstererek verdiği bir bilgi de bu konuda önem taşımaktadır: “Bu eser [*Kitabü'l-Mansûri*] Râzî'nin klinik gözlemlerini içermez.”⁶¹

*Hamîdiye 1013 adlı el yazması için Türkiye Kütüphaneleri İslâmî Tıp Yazmaları (Arapça, Türkçe ve Farsça) Kataloğu*⁶² adlı eserde aşağıdaki bilgiler yer almaktadır:

“Tercümetü't-Tıbbî'l-Mansûri li-mechûl

Hamîdiye, rakam 1013, fi 151 varaka, bi-hatt-ı nesih ve bi-mikyâs 31,9x13 (15,3x8) sm.

Ünzür (Bakınız) Brokelman 1: 234 rakam, zeyl 1: 419; Sezgin 3: 281-282.”⁶²

Brockelmann^{63,64} ve Sezgin⁶⁵ incelendiğinde verilen bu sayfa numaralarının *Kitabü'l-Mansûri* ile ilgili olduğu görülmüş, ilgili eserlerin hem *el-Hâvî* ve hem de *Kitabü'l-Mansûri* ile ilgili bölümlerinde yapılan inceleme sonucu *Hamîdiye 1013* ile ilgili bir bilgi bulunamamıştır.

Hamîdiye 1013'nin genel yapısına bakıldığında, eserin tamamının klinik gözlemlerden oluştuğu görülmektedir. Meyerhof'un⁴ ve Kâhya'nın⁶¹ *el-Hâvî*'yi tanıtırken verdikleri bilgilerle uyumlu değildir. Kitabın “fihrist”inde adı

geçen bölümlerin tamamında, adı geçen bölümlerle ilgili “teorik” diyebileceğimiz açıklamalarda bulunulmamıştır. Bunun yerine doğrudan, yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi, hasta tanıtılmış, şikâyetleri belirtilmiş, Râzî'nin tedavi önerileri verilmiş, zaman zaman da hastaların prognozlarından bahsedilmiştir.

Meyerhof'un sunduğu klinik gözlemlerde, gözlemi aktaran kişi Râzî'nin kendisi iken, *Hamîdiye 1013*'de gözlemleri aktaran kişi Râzî değildir. Eserde Râzî hakkında; “üstad buyurdular,” ya da “üstâda sual eyledim, üstâd buyurdular” gibi ifadeler yer almaktadır. Bu da, eserin başında mütercimin belirttiği gibi, vakaları Râzî'nin öğrencilerinin aktardığını doğrulamaktadır.

Ölümünden sonra, Râzî'nin tuttuğu ve düzenleme fırsatını bulamadığı notlarının öğrencileri tarafından bir araya getirilerek *el-Hâvî*'nin yazıldığı farklı kaynaklarda karşılaşılan bir bilgidir. Râzî kendisinden önce yaşamış tabiplerin verdiği bilgileri teorik olarak aktarıp, kendi yöntemleri ile kazandığı deneyim ve uygulamalarını not ederdi. Ampirik bir yöntemle bizzat yaşadığı olayları tek tek defterlere yazmak suretiyle bu dev eserine kaynak olacak malzemeyi oluşturmuştur. Râzî bunları düzenleme şansı bulmadan ölünce, kız kardeşi Hadice bu notları yaklaşık otuz yıl süre ile saklı tutmuştur. Buveyhîlerden Rûknü'd-devle'nin veziri İbnü'l-Amîd bu sandık dolusu defterleri satın almıştır.⁶ Bundan sonra hekimleri, hâlâ Rey'de bulunan Râzî'nin öğrencilerini bir araya getirmiş ve kitabı düzenlemelerini istemiştir. Böylece *el-Hâvî fi't-Tıbb* bugünkü systemsiz haliyle hazırlanmış ve yazılmıştır.^{4,6} *Hamîdiye 1013*'ün girişindeki bir ifade de bunu doğrular görünmektedir:

emma-ba'du nehârîr-i eslâfın allâme-i mümtâzı hekim-i râsih Muhammed bin Zekeriyâ er-Râzî ki kalem-i hikmetin yeke tâzî ve arsa-i hazâkatin çâpın serefrâzî oldığı bi't-tevâtür ve'l-iştihâr ale'l-husûs te'lîfâtından zâhir ve âşikârdır hâzık-i mezbûrdan sâdir ba'zî mu'âlecât ve tedâbir ki hizmetine mülâzım-ı telâmizesinde vaz'ide-i mecmû'a-i tahîr ba'dehu sâir-i kütüb-i tıbbiye tertîbî üzre keşîde-i sahâyif-i tastîr kılınub fi'l-vâki' **beyt**¹⁵ kitabun lev te'emmelehu zarîren le'ade kerîmetâhu bilâ irtiyâb fahvâsının mâ-sadaki bir kitâb-ı müstetâb olmuştur.¹⁶

Bütünüyle ele alındığında, hastalıkların tedavileri konusunda hekimlere yol gösterici bir “tedavi el kitabı” niteliğinde olduğu görülen *Hamîdiye 1013* el yazmasının, Râzî'nin çeşitli hastalıklar hakkında, hastalara yaptığı ya da önerdiği tedavilerin ve kullandığı ilaçların, bu tip örneklerin görüldüğü ve öğrencilerince kaleme alınmış olan *el-Hâvî*'den, mütercim tarafından seçilerek Türkçeye tercüme edilmiş ve derlenmiş olduğu düşünülebilir. Bir başka olasılık ise, kitabın sonunda mütercim tarafından belirtildiği gibi bir kitaptan Türkçeye tercüme edilmiş olmasıdır. *Hamîdiye 1013*'ün kaynağının kesin olarak belirlenmesi yapılacak daha ileri araştırmalarla mümkün olabilecektir.

Ek-1.

“Calinus söyler adamın biri kendi dört ayaklısından öyle yere düşmüş ki omurga ezilmeye uğramış. Bu olaydan üç gün sonra hastanın sesi zayıflamış ve dördüncü günde sesinin kesilmesinin yanında ayaklarında felç olmuş. Hal bu ki elleri hiç zarar görmemiş ve solunumunda da hiçbir değişiklik olmamış. Bu bulguların (sırtına gelen zararlar ilgili olarak) ortaya çıkması gerekir. Çünkü şişlik omuriliğin boyundan aşağıdaki bölümünde olduğu için ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda kaburgalar arasındaki kaslar işlevlerini kaybetmişler fakat hastanın solunumu aynı şekilde yerinde kalmıştır. Çünkü solunum diafragma perdesinin yardımı ile ve üstündeki altıtlı kaslarla ilgili olduğu için (ve bunlarda zarar görmemiştir). Fakat sesi ortaya çıkaran hava verilmesi ortadan kalkmıştır ve hastanın sesi kesilmiştir çünkü havanın verilmesi kaburgalar arasındaki kasların çalışmasına bağlıdır ve bunlar felç olmuştur. Bilgisiz bazı hekimler hastanın (felç olan) ayaklarının tedavisine başlamak istemişler. Onlara ilaç koyacaklarmış fakat ben bu işi engelledim ve hastanın tedavisini dört ayaklıdan düşmeden dolayı zarar gören yerine (sırt omurları) başladım. Bu tedavi ki yedinci güne kadar devam etti, hastanın omuriliğindeki şişlik ortadan kalktı, sesi doğal haline döndü ve ayakları iyileşti.

Benim görüşüm, hastanın ellerinin zarar görmemesinin sebebi ellerin sinirlerinin başlangıcı (menşei) boyun omurlarındadır.”⁶⁶

“Calinus söyler başka bir hasta kalçasında öyle bir yaraya tutulmuştu ki tedaviye başlarken eti yerinden kalkmıştı. Tedaviden ve yaranın iyileşmesinden sonra ayağında hâlâ hareket değişikliği vardı. Bu arızayı gördükten sonra uzuvdaki şişliğin hâlâ ortadan kalkmadığını düşündüm. Bu sebeple şişliği çözücü ilaçları yaraya sürdüm ve ondan sonra hasta iyileşti.

Benim düşüncem, uzuvların felci (ikincil olarak) başka hastalığın peşinden ortaya çıkarsa o uzuvların sinirlerinin başlangıcına (menşesine) tedavi yapmak gerekir, çünkü orada ortaya çıkan soğuk hıtlar felci ortaya çıkarmıştır. Fakat eğer felç yüksekte düşme ya da darbeden dolayı ortaya çıkarsa hastayı muayene ederken dikkat etmek gerekir hasarın şiddeti hareketlilik ve işten düşmeye sebep olmuşsa uzvun kendi kendine ve tam olarak hiç hareketi yoktur, buna işaretir ki o uzvun siniri kopmuştur. Bu nedenle tedavi etmek için boşuna zaman harcamamak gerek, fakat eğer uzuvda az bir hareket kalmış ise ve hareketlilik geçen günlerde artarsa buna işaretir ki o uzuv şişmeye uğramıştır. Bu nedenle çözücü ilaçlar ve yumuşatıcılar zarar gören uzvun üzerine konur.”⁶⁶

TEŞEKKÜR

Değerli katkıları için Sayın Dt. Şehriyar Şems'e ve Sayın Ali Çakır'a teşekkürlerimizi sunarız.

KAYNAKLAR

1. Meyerhof M. Science and Medicine. In: Thomas A, Alfred G, eds. The Legacy of Islam. London: Oxford University Press; 1952. p.311-55.
2. Castiglioni A. A History of Medicine. 2nded. New York: Alfred A. Knopf; 1958. p.267-70.
3. Sarton G. Introduction to the History of Science. Volume 1. Baltimore: The Williams & Wilkins Company; 1927. p.609-10.
4. Meyerhof M. Thirty-three clinical observations by Rhazes (circa 900 A.D.). In: Islamic M. Vol. 26, Muhammed Ibn Zakariya Al-Razi, Text and Studies III, Collected and Reprinted by Fuat Sezgin. Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 1996. p.1-36.
5. Aygoustis JN. Grek and Arabic Medicine-Surgery. Ed."Marousou", (for 36th International Congress of the History of Medicine, Tunis, 6-11 September 1998). (Athens: Medical Centre), 1997.
6. Ağırakça A. İslam Tıp Tarihi [Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla kadar]. İstanbul: Çağdaş Basın Yayın Ltd. Şti; 2004. p.154-84.
7. Bayat AH. Tıp Tarihi. İzmir: Sade Matbaa; 2003. p.186.
8. Goodrich JT. History of spine surgery in the ancient and medieval worlds. Neurosurg Focus 2004;16:Article 2.
9. Ünver AS. İslâm Doktoru Ebubekir Razi İstanbul: Belediye Matbaası; 1931. s.850-923.

10. Akalın BÖ. Ebû Bekr Râzi. Nevsâl-ı Âfiyet, Dördüncü Kitap içinde. İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsân; 1906. p.172-86.
11. (Râzi). Hamîdiye 1013. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 1a.
12. (Râzi). Hamîdiye 1013. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 2b.
13. (Râzi). Hamîdiye 1013. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 3a.
14. (Râzi). Hamîdiye 1013. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 3b.
15. (Râzi). Hamîdiye 1013. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 1b.
16. (Râzi). Hamîdiye 1013. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 2a.
17. Altınsu A. Osmanlı Şeyhülislâmları. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972: 121-122.
18. İpşirli M. Damadzâde Ahmed Efendi. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 8. Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı; 1993. s.449-50.
19. Uzunçarşılı İH. Osmanlı Tarihi, 5. Baskı, IV. Cilt, II. Kısım. Ankara: Türk Tarih Kurumu; 2003. s.469-70.
20. (Râzi). Hamîdiye 1013. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 6b.
21. (Râzi). Hamîdiye 1013. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 8b.
22. (Râzi). Hamîdiye 1013. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 4b.
23. (Râzi). Hamîdiye 1013. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 5a.
24. (Râzi). Hamîdiye 1013. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 23b.

25. (Râzî). *Hamîdiye 1013*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 24a.
26. (Râzî). *Hamîdiye 1013*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 70b.
27. (Râzî). *Hamîdiye 1013*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 71a.
28. (Râzî). *Hamîdiye 1013*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 90a.
29. (Râzî). *Hamîdiye 1013*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 76b.
30. (Râzî). *Hamîdiye 1013*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 77a.
31. (Râzî). *Hamîdiye 1013*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 58a.
32. (Râzî). *Hamîdiye 1013*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 102b.
33. (Râzî). *Hamîdiye 1013*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 93b.
34. (Râzî). *Hamîdiye 1013*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 94a.
35. (Râzî). *Hamîdiye 1013*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 138b.
36. (Râzî). *Hamîdiye 1013*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 139a.
37. (Râzî). *Hamîdiye 1013*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 15a.
38. (Râzî). *Hamîdiye 1013*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 15b.
39. (Râzî). *Hamîdiye 1013*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 67a.
40. (Râzî). *Hamîdiye 1013*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 93a.
41. (Râzî). *Hamîdiye 1013*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 93b.
42. Robinson V. *The Story of Medicine*. New York: The New Home Library, Reprinted, 1944: 152.
43. Karpelas I, Boev III AN, Fountas KN, Robinson JS. Sciatica: a historical perspective on early views of a distinct medical syndrome. *Neurosurg Focus* 2004; 16 (1): Article 6.
44. (Râzî). *Hamîdiye 1013*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 72b.
45. (Râzî). *Hamîdiye 1013*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 73a.
46. (Râzî). *Hamîdiye 1013*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 139b.
47. (Râzî). *Hamîdiye 1013*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 37a.
48. (Râzî). *Hamîdiye 1013*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 37b.
49. (Râzî). *Hamîdiye 1013*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 6a.
50. (Râzî). *Hamîdiye 1013*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 30b.
51. (Râzî). *Hamîdiye 1013*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 99a.
52. (Râzî). *Hamîdiye 1013*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 30a.
53. (Râzî). *Hamîdiye 1013*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 20b.
54. (Râzî). *Hamîdiye 1013*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 21a.
55. (Râzî). *Hamîdiye 1013*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 59b.
56. (Râzî). *Hamîdiye 1013*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 82b.
57. (Râzî). *Hamîdiye 1013*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 117a.
58. (Râzî). *Hamîdiye 1013*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 117b.
59. (Râzî). *Hamîdiye 1013*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 80a.
60. (Râzî). *Hamîdiye 1013*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi. Varak no: 151a.
61. Kâhya E. *Studies of Rhazes Medical Heritage*. D.T.C.F. Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi Ayrıbasım. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982: 415-20.
62. Şeşen R, Akpınar C, İzci C. *Türkiye Kütüphaneleri İslâmî Tıp Yazmaları (Arapça, Türkçe ve Farsça) Kataloğu*, Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu. İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 1984: 118.
63. Brockelmann C. *Geschichte der Arabischen Litteratur, Erster Supplementband*. Leiden: E. J. Brill, 1937: 417-9.
64. Brockelmann C. *Geschichte der Arabischen Litteratur, Erster Band*. Leiden: E. J. Brill, 1943: 267-71.
65. Sezgin F. *Geschichte Des Arabischen Schrifttums, Band III*. Leiden: E. J. Brill, 1970: 274-94.
66. Ebû Bekr Muhammed İbn-i Zekeriyâ-yı Râzî. *El-Hâvî*, 1. Cilt, Beyin, Sinir ve Ruh Hastalıkları (Tercüme eden: Seyyid Mahmûd Tebâtebâyî). *El-Hâvî ilaç şirketinin desteği ile. Kerec: Pâyâ Matbaacılık*, 1990:29-30 [Farsça].